

FANTAZIE MARXISMU

Leszek Kolakowski (Oxford)*

Marxismus je největší fantazie našeho století.

Byl to sen, nabízející naději na dokonale jednotnou společnost, která splní všechny lidské aspirace a sladí všechny hodnoty. Tento sen přejal Hegelovu teorii „protikladů pokroku“, a také liberálně evolucionistické přesvědčení, že historie „v posledním důsledku“ přináší nevyhnutelné zlepšení a že stále větší vláda člověka nad přírodou bude po čase znamenat také větší svobodu. Za mnoho svých úspěchů vděčil marxismus tomu, že se mesianistická fantazie spojila se zvláštní a opravdovou společenskou kauzou, s bojem evropské pracující třídy proti chudobě a vykořisťování. Toto spojení bylo vyjádřeno v ucelené doktríně s absurdním jménem „vědeckého socialismu“ (převzatým od Proudhona) — absurdním proto, že prostředky k dosažení cíle mohou být vědecké, nikoli však sama volba cíle.

V tom jménu se však obrážel nejen kult vědy, který Marx sdílel se svými současníky. Vyjadřovalo také víru, že lidské vědění a lidská praxe, řízeny vůlí, se nakonec musí ztotožnit a nerozlučně vytvořit dokonalou jednotu: takže volba cíle bude skutečně totožná s poznávacími a praktickými prostředky, jimiž se cíle má dosáhnout. Přirozeným důsledkem tohoto smíšení pojmů byla myšlenka, že úspěch společenského hnutí dokazuje, že toto hnutí je vědecky „pravdivé“ nebo dokonce že ten, kdo se ukáže jako silnější, musí mít „vědu“ na své straně. Z této myšlenky vyplývají protivědecké a protiintelektuální rysy marxismu jako ideologie komunismu.

Říci, že marxismus je fantazie, neznamena, že už není nic jiného. Je třeba rozlišovat marxismus jako interpretaci minulé historie od marxismu jako politické ideologie. Žádný rozumný člověk nepopře, že doktrína historického materialismu byla cenným příspěvkem k naší intelektuální výzbroji a obohatila naše chápání minulosti.

* Vychází tu ve spolupráci s revue *Encounter*. Přeložil Jiří Kovtun. Leszek Kolakowski právě dokončil monumentální třisvazkovou historii marxismu, publikovanou v nakladatelství Oxfordské university. Přeložený článek je „Epilog“ tohoto díla. © Oxford U.P. Kolakowski byl ve vlně kulturních a akademických represí v r. 1968 propuštěn z katedry filosofie na Varšavské universitě. Emigroval 1969.

Je ovšem pravda, že ve striktní formě je tato doktrína nesmyslná a ve volné formě je všední. Ale stala-li se z ní všednost, může za to do značné míry Marxova originalita. A jestliže marxismus vedl k lepšímu pochopení ekonomiky a civilizace minulých věků, souvisí to nepochybně s tím, že Marx někdy vyhlášoval svou teorii extrémním, dogmatickým a nepřijatelným způsobem. Kdyby byly jeho názory uhlaženy restrikcemi a výhradami obvyklého racionálního myšlení, měly by menší vliv a zůstaly by možná zcela nepovšimnuty. Ale stalo se, jako se to často stává s humanistickými teoriemi, že prvek absurdity účinně přenášel jejich racionální obsah.

Z tohoto hlediska můžeme úlohu marxismu přirovnat k úloze psychoanalýzy a behaviorismu ve společenských vědách. Protože Freud a Watson vyjadřovali své teorie extrémním způsobem, podařilo se jim upozornit na reálné problémy a zahájit průzkum nových oblastí. Byli by toho patrně nedosáhli, kdyby byli doprovodili své názory úzkostlivými výhradami a tak je zbavili jasných obrysů a polemické síly. Sociologický přístup ke studiu civilizace zaujímali už spisovatelé před Marxem jako Vico, Herder a Montesquieu a nezávisle na něm někteří jeho současníci jako Michelet, Renan a Taine. Ale žádný z nich nevyjadřoval své myšlenky oním extrémním, jednostranným, dogmatickým způsobem, na němž byla založena síla marxismu.

Následkem toho postihl Marxův intelektuální odkaz podobný osud jako odkaz Freudův. Ještě existují ortodoxní věřící, ale jsou zanedbatelnou kulturní silou, kdežto příspěvek marxismu k lidskému vědění, zvláště v historických vědách, má široký význam a není už spojen s žádným „systémem“, který předstírá, že všechno vysvětlí.

Dnes se nikdo nemusí považovat nebo být považován za marxistu, aby zkoumal na příklad historii literatury nebo malířství ve světle společenských konfliktů určitého údobí; a kdo tento průzkum provádí, nemusí přitom věřit, že celá lidská historie je historie třídního boje nebo že různé aspekty civilizace nemají žádnou vlastní historii, protože „skutečnou“ historii je historie technologie a „výrobních vztahů“, protože „nadstavba“ vyrůstá ze „základny“ a tak dále.

Uznat se všemi omezeními platnost historického materialismu neznamena přijmout pravdu marxismu.

Je tomu tak kromě jiného proto, že od počátku bylo základní doktrínou marxismu, že význam historického procesu lze pochopit jedině tehdy, jestliže se minulost interpretuje ve světle budoucnosti: to znamená, že to, co bylo a je, pochopíme jedině tehdy, víme-li něco o tom, co bude. Marxismus, o to ani není třeba se přít, by nebyl marxismem, kdyby si neosoboval nárok na „vědeckou znalost“ budoucnosti, a je otázka, nakolik je tato znalost možná. Předpověď je ovšem nejen složkou mnoha věd, nýbrž i neodlučitelným prvkem nejvšednější činnosti, ačkoli nemůžeme budoucnost „znát“ tak jako minulost, protože v každé předpovědi je obsažena nejistota.

„Budoucnost“ je to, co bude v příští chvíli nebo za milion let; předpověď je samozřejmě tím těžší, čím je budoucnost vzdálenější a předpovídaná

skutečnost složitější. Ve společenských věcech, jak víme, jsou předpovědi zvláště šalivé, i když se týkají otázek tak krátkodobých a poměrně snadno odhadnutelných, jako je tomu třeba při demografických prognózách. Obvykle předpovídáme budoucnost tak, že extrapolujeme dnešní tendence, přičemž si uvědomujeme, že takové extrapolace mají vždycky a všude omezenou hodnotu, protože žádná vývojová křivka v žádné oblasti průzkumu nepokračuje donekonečna ve stejném rytmu. Prognózy v globálním měřítku a bez časového omezení nejsou v podstatě nic než fantazie, ať už předpovídají dobré nebo zlé. Neexistuje racionální prostředek jak předpovědět „budoucnost lidstva“ na dlouhou dobu nebo předvídat „formy společenského života“ příštích věků. Myšlenka, že můžeme takové předpovědi učinit na „vědeckém“ základě a že bez nich nemůžeme ani pochopit minulost, je součástí marxistické teorie o „formách společenského života.“ Je to jeden z důvodů, proč je tato teorie fantazií, ale také se tím vysvětluje, proč je politicky účinná.

Vliv, jehož marxismus dosáhl, zdaleka není výsledkem ani důkazem jeho vědecké povahy; marxismus za něj vděčí téměř úplně svým prorockým, fantastickým a iracionálním prvkům. Marxismus je doktrína slepé víry, že ráj všeobecného štěstí je za rohem. Ukázalo se, že téměř všechny předpovědi Marxe a jeho stoupenců byly falešné, ale to neruší duchovní jistotu věřících, právě tak jako nic nemohlo otrástit jistotou chiliastických sekt; tato jistota totiž nespočívá na empirických premisách ani na domnělých „historických zákonech“, nýbrž prostě na psychologické potřebě jistoty. V tomto smyslu vykonává marxismus funkci náboženství a jeho účinnost má náboženský charakter. Je to však karikatura a padělek náboženství, protože svou pozemskou eschatologii předkládá jako vědecký systém, za který se náboženské mytologie nepovažují.

Pokud jde o otázku kontinuity mezi marxismem a jeho vtělením v komunismu, to jest v leninsko-stalinistické ideologii a praxi, bylo by absurdní tvrdit, že marxismus byl takřkajíc první příčinou dnešního komunismu. Na druhé straně komunismus není pouhou „degenerací“ marxismu, nýbrž jeho možnou interpretací, dokonce interpretací dobře fundovanou, byť primitivní a v některých ohledech částečnou. Marxismus byl kombinace hodnot, které se ukázaly být neslučitelné z empirických, nikoli logických důvodů, takže některé z nich mohly být uskutečněny jen na úkor jiných.

Ale byl to Marx, který prohlásil, že celá idea komunismu se dá shrnout do jediné formulky — odstranění soukromého vlastnictví; že stát budoucnosti musí převzít centralizovanou správu výrobních prostředků; a že odstranění kapitálu znamená odstranění námezdné práce. Nebylo žádnou flagrantní nelogičností vyvodit z toho, že vyvlastnění buržoazie a znárodnění průmyslu a zemědělství přinese obecnou emancipaci lidstva. V praxi se ukázalo, že po znárodnění výrobních prostředků bylo možné postavit na tomto základu obrovskou stavbu lží, vykořisťování a útlaku. To samo o sobě nebylo důsledek marxismu; spíše byl komunismus zvrhlou verzí socialistic-

kého ideálu, která má původ v mnoha historických okolnostech a náhodách; marxismus byl jednou z nich.

Nelze však říci, že marxismus byl významně „zfalšován.“ Dnešní argumenty, které mají dokázat, že „to není to, co myslel Marx“, jsou intelektuálně a prakticky sterilní. Marxovy úmysly nejsou rozhodující faktor v historickém hodnocení marxismu a jsou důležitější argumenty pro svobodu a demokratické hodnoty než to, že Marx, viděno zblízka, nebyl tak nepřátelský k těmto hodnotám, jak by se mohlo na první pohled zdát.

Marx přejal romantický ideál společenské jednoty a komunismus jej uskutečnil jediným možným způsobem v průmyslové společnosti, totiž despotickým systémem vlády. Počátek tohoto snu najdeme v idealizované představě řeckých městských států, popularizované v osmnáctém století Winkelmannem a jinými a potom převzaté německými filosofy. Marx si patrně představoval, že jakmile zmizí kapitalisté, z celého světa se stane jakási athénská *agora*: stačí zakázat soukromé vlastnictví strojů a půdy a lidé jako zázrakem přestanou být sobečtí a jejich zájmy se sladí v dokonalé harmonii. Marxismus nenabízí žádné vysvětlení, na čem toto proroctví spočívá nebo proč je důvod se domnívat, že si lidské zájmy přestanou odporovat, jakmile se znárodní výrobní prostředky.

Marx kromě toho spojoval své romantické sny se socialistickým očekáváním, že v pozemském ráji budou plně uspokojeny všechny potřeby. Heslo „každému podle jeho potřeb“ chápali raní socialisté zřejmě v omezeném smyslu: měli na mysli to, že lidé nemají trpět zimou a hladem a že nemají strávit život v zápasu s nedostatky. Marx a mnozí marxisté po něm si však představovali, že za socialismu bude všem nedostatkům učiněn konec. Tuto naději mohla žít jedině přehnaně optimistická víra, že všechny požadavky budou splněny, jako by měl každý člověk kouzelný prsten nebo poslušného džina, který mu bude sloužit. Ale protože se to těžko dalo brát vážně, marxisté, kteří se zabývali touto otázkou, usoudili, že komunismus zajistí uspokojení „skutečných“ a „opravdových“ potřeb ve shodě s lidskou přirozeností, nikoli všelijakých choutek a rozmarů.

To však vyvolalo problém, na který nikdo nedal jasnou odpověď: kdo určí, které potřeby jsou „opravdové“, a podle jakých měřítek?

Má-li každý člověk rozhodovat sám za sebe, jsou všechny potřeby stejně opravdové; mezi potřebami, které lidé subjektivně pocítují, nelze dělat žádný rozdíl. Jestliže naopak rozhoduje stát, pak největší emancipace v historii spočívá v univerzálním přidělovém systému.

Dnes je každému kromě hrstky mladíků z „nové levice“ zřejmé, že socialismus nemůže uspokojit doslova „všechny potřeby“ a že může směřovat jen ke spravedlivé distribuci nedostatečných zdrojů — a z toho vyplývá problém jak definovat, co je „spravedlivé“. Myšlenka naprosté rovnosti, to jest představa, že každému připadne stejný podíl na všech statcích, je nejen hospodářsky neproveditelná, ale je i sama o sobě protikladná. Naprostou rovnost si totiž můžeme představit jen v systému krajního despotismu, ale despotismus předpokládá nerovnost alespoň v tak základních výhodách

jako jsou účast na moci a přístup k informacím. Právě proto jsou v neudržitelné pozici současní *gauchisté*, když žádají více rovnosti a méně vlády; ve skutečném životě více rovnosti znamená více vlády a absolutní rovnost znamená absolutní vládu.

Jestliže má socialismus být něco víc než totalitní vězení, může to být pouze systém kompromisů mezi různými hodnotami, které se navzájem omezují. Všeobsáhlé hospodářské plánování, i kdyby bylo možné ho dosáhnout — a téměř všichni se shodují, že to možné není — je neslučitelné se samostatností malých výrobců a krajových jednotek, a tato samostatnost je tradiční hodnotou socialismu, ne ovšem marxistického socialismu. Technický pokrok nemůže koexistovat s absolutním zabezpečením životních podmínek pro každého. Dochází nevyhnutelně ke konfliktům mezi svobodou a rovností, plánováním a autonomií malých skupin, hospodářskou demokracií a účinnou správou, a tyto konflikty mohou zmírnit jen kompromisy a částečná řešení.

V pokročilých průmyslových zemích byly všechny společenské instituce, které urovnávají nerovnosti a zajišťují minimum bezpečnosti (progresivní zdanění, zdravotní služba, podpora v nezaměstnanosti, cenové kontroly atd.), utvořeny a rozšířeny za cenu rozbujelé státní byrokracie a nikdo nedovede říci, jak to udělat, aby se tato cena nemusela platit.

Tyto a podobné otázky mají málo společného s marxismem a marxistická doktrína k jejich řešení neposkytuje prakticky žádnou pomoc. Apokalyptická víra v dovršení historie, v nevyhnutelnost socialismu a v přirozený sled „forem společenského života“; „diktatura proletariátu“, opěvování násilí, víra v automatickou účinnost znárodněného průmyslu, fantazie o společnosti bez konfliktů a o hospodářství bez peněz — to vše nemá nic společného s myšlenkou demokratického socialismu. Jeho účelem je vytvořit instituce, které mohou postupně snižovat závislost výroby na zisku, zmenšovat nerovnosti, odstraňovat chudobu, odbourávat společenské překážky k příležitostem výchovy a chránit demokratické svobody před hrozbou státní byrokracie a svodem totalitarismu. Všechny tyto snahy jsou odsouzeny k neúspěchu, nebude-li jejich pevným základem hodnota svobody — to, co marxisté stigmatizují jako „negativní“ svobodu, totiž ona oblast rozhodování, kterou společnost ponechává jednotlivci. Důvod je nejen v tom, že svoboda je vrozená hodnota, která se ospravedlňuje sama sebou, nýbrž také v tom, že bez ní je společnost neschopna sama se reformovat: despotické systémy, kterým chybí sebeopravné mechanismy, mohou své omyly napravovat až tehdy, když zavinily katastrofu.

Marxismus po desetiletí zamrzl a znehybněl jako ideologická nadstavba totalitního politického hnutí a v důsledku toho ztratil styk s intelektuálním rozvojem a společenskou realitou. Ukázalo se, že naděje, že může být znova oživen, je iluzorní. Nenabízí žádnou metodu, která by mohla s užitkem pomoci interpretovat moderní život nebo předpovídat budoucnost. Současná marxistická literatura se sice vyznačuje kvantitou, ale je tísnivě sterilní a bezradná, pokud není ryze historická.

Něco zcela jiného je účinnost marxismu jako nástroje politické mobilizace. Jak je dobře známo, jeho terminologie se užívá na podporu nejrozličnějších politických zájmů. V evropských komunistických zemích, kde je oficiální legitimací existujících režimů, marxismus prakticky ztratil všechnu sílu přesvědčení, v Číně byl deformován k nepoznání.

Kdekoli je komunismus u moci, vládnoucí třída jej přemění v ideologii, jejímž skutečným zdrojem je nacionalismus, rasismus nebo imperialismus. Komunismus má velkou zásluhu na posílení nacionalistických ideologií, kterých použil k tomu, aby se uchopil moci nebo aby se u moci udržel; tak si komunismus pořídil své vlastní hrobaře. Nacionalismus žije jen jako ideologie nenávisti, závisti a touhy po moci; je proto rozkladným elementem v komunistickém světě, jehož soudržnost je založena na síle. Kdyby byl celý svět komunistický, buďto by musel být ovládán jediným imperialismem nebo by se vedla nekonečná řada válek mezi „marxistickými“ vládci různých zemí.

Jsme svědky a účastníky významných a složitých intelektuálních a mravních procesů, jejichž spojené účinky nelze předvídat. Na jedné straně se zhroutily mnohé optimistické domněnky humanismu 19. století a v mnoha oblastech kultury se rozmáhá pocit bankrotu. Na druhé straně díky nevídané rychlosti a šíři informací se lidské aspirace na celém světě zvyšují rychleji než možnosti jejich uspokojení; to vede ke stále větší frustraci a po ní k agresivitě.

Komunisté velice zručně využili tohoto stavu myslí a podle okolností dávali agresivním pocitům různý směr, přičemž fragmentárně argumentovali marxistickým jazykem, jak se jim to hodilo. Mesianistické naděje jsou protějšek pocitu zoufalství a bezmoci, který se lidstva zmocňuje při pohledu na vlastní neúspěchy. Optimistická víra, že existuje hotová, rychlá odpověď na všechny problémy a bědy a že jen zášť nepřátel (definovaná podle potřeby) stojí tomuto rychlému řešení v cestě, je častá složka ideologických systémů s nálepkou marxismu — což znamená, že marxismus má v různých situacích různý obsah a byl zkřížen s jinými ideologickými tradicemi.

Marxismus dnes svět ani nevykládá, ani nemění: je to jen repertoár hesel, pod nimiž se organizují různé zájmy, které jsou většinou zcela vzdálené zájmům, s nimiž se marxismus původně ztotožňoval. Sto let po zhroucení První internacionály je naděje na novou internacionálu, která by byla s to bránit zájmy utlačeného lidstva, menší než kdykoli jindy.

Sebezbožnění lidstva, jemuž dal marxismus filosofický výraz, skončilo stejně jako všechny podobné pokusy, ať individuální nebo kolektivní: vidíme v něm fraškovitý obraz lidské nesvobody.